

Az újraíró Füst Milán valahány költeménye

(*A mélyen alvó és az Éji szó, feltámadás előtt*)

Teljesen igazat adhatunk Veres Andrásnak, amikor bármely kritikai kiadás készítésének és a műértelmezésnek a viszonyáról ítélt: „/.../ a kritikai kiadás az irodalomtörténet-írás megvalósulásának egyik (talán legkézzelfoghatóbb) lehetősége.”¹ Igen, a textológus és az irodalomtörténész, legyen bár egyugyanazon, enyhén tudathasadásos személy, más-más kérdésekkel és nem teljesen ugyanazon tárggyal, de egymásra vannak ítélve. Én most nem békés szimbiózisukról, hanem konfliktusos játszmáikról szeretnék írni.

Bár a szerzőnek az irodalomtörténetekben elfoglalt helye mindig is bizonytalan, átmeneti és ideiglenes, a Füst Milán-filológia körvonalai kezdenek lassan láthatóvá válni, és egyre világosabban vetődnek föl szövegkiadási problémák is. E valóban súlyos gondok jó része Füst Milán alkotói módszerére, a *réécriture*, az önátírás és az újraírás gyakorlatára vezethető vissza. Nála egy korábban elkészült alkotás sorsa a későbbiekben vagy a teljes „megtagadása”, vagy az „újraírása” volt. Ez utóbbi, már-már mániákus transzformációs gyakorlat, bár nem mondható általánosnak, nem is példa nélküli. Hogy egy igazán klasszikus esetre utaljak, a szép kort megért Pierre de Ronsard rendre át- meg átírta korábbi költeményeit, vagyis a nyomtatott újrakiadások során számos korábbi költeménye új és új szövegalakban jelent meg (és ilyenkor nem célszerű egy papirost és tintát soha nem látott, vagyis nem létező főszöveget föltételezni). A megjelenítés, vagyis a kiadás gondját a 20. század első harmadában Paul Laumonier úgy oldotta meg, hogy *édition critique*-jében időrendben kiadta a 16. században kinyomtatott Ronsard-köteteket, és ezek sorrendjét követve tanulmányozhatók az egyes versek szerzői át- meg átalakításai is. A ronsard-i, rendre ismétlődő önátírások természetes módon keltették föl a francia *genetikus kritika* figyelmét is.²

Ami Füst Milánt illeti, valóban „Közismert, hogy Füst Milán újra és újra átdolgozta verseit /.../. A szövegvariánsok feltérképezhetetlennek, végigjárhatatlannak tűnő labirintusa

¹ Veres András: *A kritikai kiadás és az irodalomtörténet-írás*, Alföld, 2012, 3. szám, 54. p.

² A genetikus kritika szemléletének és tárgyának az áthelyeződéséről a modernből a klasszikusba és Ronsard-hoz ld. Robert Melançon: *Le statut de l'œuvre: sur une limite de la génétique [A műalkotás státusza: a genetikus szemlélet korlátjáról]*, Études françaises, 1992 (vol. 28.), N° 1, 62-64. p.

mintha a modern filológia határait hívná fel a figyelmet.”³ Az újraírás gyakorlatát a költő egyáltalán nem rejtette véka alá: amikor például 1934 júliusában a Nyugatban megjelent a *Két vers* (*Kutyák, Kívánság*), a költemények elé írt rövid bevezetőjében a költő éppen e gyakorlatát tudatosította a folyóirat versolvasóiban.

Azok közé tartozom, akik már megjelent munkáikat is kijavítják, amennyiben azok rászorúlnak és érdemesek is arra.

E vallomást pedig abból az alkalomból teszem, hogy válogatott verseimnek újabb gyűjteményét adom ki nemsokára: ezek között ugyanis jó néhány olyan vers van, amelyet sikerült kedvem szerint egészen újjá teremtenem. Ilyen az alábbi két vers is. Az egyik huszonöt év előtt kapta első formáját, a másik öt év előtt s mindkettő csak mostanában alakult ki azzá, aminek látni szeretem. Ez a két vers is merőben új lett, azáltal, hogy teljesebb lett. Mutatóban közlöm e kettőt azok számára, akiket a művészi korrektúra látványa érdekel. Még azt is közlöm, hogy ’Kutyák’ című itt közölt versemet mai formájában még május közepe táján nyújtottam be a Nyugathoz közlés végett. Ezt megjegyezni azért szükséges, mert valamely véletlen találkozás folytán a Nyugat júniusi számában megjelent egyik vers címe és némely mondanivalója hasonló volt, mint emezé a versemé.⁴

(Az utolsó két mondat Illyés Gyula *Kutyák* című költeményére vonatkozik, amely a folyóirat előző számában látott napvilágot.)

Ki szeretném emelni, hogy a »művészi korrektúra« (vagyis nem a kiadói korrektori munka) eredménye »új« költemény (ha tetszik: másik minőség). Az átdolgozási furor Füst Milánnál szinte mindenre kiterjedt: elbeszélésre, kisregényre, a Naplóra, sőt még esszéire, tanulmányaira is. Megjegyzendő, hogy miközben Péter László, aki egyáltalán nem vádolható a „nouvelle philologie” iránti rajongással, textológiai nézetei címszó alatt legfőbb pontjaiban ugyan gondosan leírta Füst Milánnak a saját (és Kaszab Ilona) szövegeihez való viszonyulását, tartózkodott attól, hogy mindebből a legcsekélyebb következtetést is levonjon a Füst-szövegek kiadásának mikéntjére nézve.⁵ Óvatossága óvatosságra int.

Hivatkozott írásában Acél Zsolt a Füst Milán-költemények eddigi kiadási stratégiái kapcsán jogosan figyelmeztetett arra, hogy nem mindegy, a sajtó alá rendező mit tekint

³ Acél Zsolt: *Műfajok és hagyományok Füst Milán Bukolika című ciklusában. Szövegközöttség és szövegkritika, Irodalomtörténet* (LXXXVIII. évf. – Új folyam: XXXVIII. évf.), 2007, 3. szám, 319. p.

⁴ Füst Milán: *Két vers (Kutyák, Kívánság)*, Nyugat, (27. évf.), 1934. június; idézi Zsoldos Sándor is: *Füst Milán összes versei*, sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Zsoldos Sándor, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2008, 253. p.

⁵ Péter László: *Füst Milán textológiai nézetei*, Tiszatáj, 1995, 5. szám, 45-58. p.

»bázisszövegnek«: Ungvári Tamás a kötetekben megjelenteket, Zsoldos Sándor a folyóiratbeli megjelenéseket és a »jelentősebb átdolgozásokat«. Acél Zsolt mindkét stratégiával elégedetlen: a Füst Milán-szövegek esetében torzítónak látja egy hagyományos (ugyan csak elképzelt, de elvileg *lehetséges*, múlt- vagy jövőbeli) kritikai kiadás eredményét a vázolt állapotok közepette. „A hagyományos textológiai gyakorlat alapján feltételezett *editio maior* az 1958-as kötet szövegét közölte volna az *ultima manus* feltétlen érvényű elve alapján. E végérvényesnek és abszolút érvényűnek szánt szöveg kritikai apparátusában az ott közölt variánsok mind alárendelt szerepet játszottak volna a főszöveghez képest: mind érvényüket veszített változatok, apró betűs lábjegyzetek /.../.”⁶ Majd ezek után a tanulmány szerzője »genetikus vagy elektronikus kiadás«-ról kezd ábrándozni. De ez, hogy az ő álmát én is álmodjam, egyrészt csak megkerülné valamely mű önazonosságának egész kérdéskörét, azt, hogy meddig szilárd valamely műalkotás identitása, és mitől fogva válik elomlóvá. Másrészt – és gyakorlati szempontból sokkalta sajnálatosabb – a genetikus kritikai kiadás *olvashatatlan* szövegthalmazt eredményezne: a szövegszerűség drasztikus fölerősítése többnyire szétrombolja a műalkotásszerűséget. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irodalom történésszének műalkotással van dolga, a textológusnak szöveggel, s ez nem egy, hanem két *tárgy*; és akárhogyan nézem, a kritikai és szinoptikus Genetic Joyce vagy Paul Valéry rengeteg *texte génétique*-je nagy kincs a szakkutatók számára, bűvárlatra igen alkalmas, de olvasásra aligha.

Azonban kétségtelen, hogy a korábbi változatok leszállítása az *avant-textes* szintjére, vagyis a befejezett és kész alkotás előtti szerzői variáns szemlélete erősen korlátozza magának a műalkotásnak az értelmezését is. Acél Zsolt szerint – és visszatérve Füst Milán gyakorlatához – „A legkisebb átírások és átszerkesztések is jelentősek lehetnek, már ha nem tekintjük ezeket egy végleges kötet eldobott vázlatainak.”⁷ A kérdés már csak az, hogy a szerzői önátírás milyen mértéke, milyen foka kell ahhoz, hogy az átírás eredménye már önálló, új műalkotásnak tekintendő legyen. Elvszerű választ nem tudok adni, csak néhány sejtéssel és fogódzóval tudok szolgálni. A válaszadáshoz elsősorban, tetszik, nem tetszik, a *szerzői akarathoz* fordulhatunk. A *Két vers* bevezető megjegyzésében a költő szerint a *Kutyák* és a *Kívánság* - bár mindkettő átdolgozás, „művészi korrektúra” eredménye - „merőben új” költemény lett. A szerzői akaratot mozgó *szándékkal* (intencióval) már nehezebb a helyzet.

⁶ Acél Zsolt: *Műfajok és hagyományok Füst Milán Bukolika című ciklusában. Szövegközöttség és szövegkritika*, Irodalomtörténet (LXXXVIII. évf. – Új folyam: XXXVIII. évf.), 2007, 3. szám, 320. p.

⁷ Acél Zsolt: *Műfajok és hagyományok Füst Milán Bukolika című ciklusában. Szövegközöttség és szövegkritika*, Irodalomtörténet (LXXXVIII. évf. – Új folyam: XXXVIII. évf.), 2007, 3. szám, 320. p.

Amikor az olvasók összevetették egymással a nyomtatásban megjelent 'korábbi' és 'későbbi' költeményt, azzal álltak neki, hogy melyik a jobb? a régi vagy az új? Így állt neki az olvasásnak és az értékelésnek Vas István is, aki 1934-ben értékes esszét írt a Nyugatba *Füst Milán olvasásakor* címmel. Tudott, hogy az 1934-ben megjelent *Füst Milán összes költeményei* előszava ugyanúgy az át- és újraírás kérdésköréről szól, mint a *Két vers* elé írott rövid bevezető. Az előszó elején Füst Milán »javítás«-ról és »rostálás«-ról beszél, hozzátéve, hogy ezek »végérvényes«, definitív javítások és rostálások, ami nála persze eléggé merész kijelentés volt. Hozzátette, hogy e rostálás és javítás »a bírálat és az új ihlet« jegyében folyt, bár igaz, utalt »a lehető művészi teljesség követelményére« is, valamint arra, hogy az át- és újraírás nem egyszeri aktus, hanem folyamatos tevékenység. És kijelentette: „magam is tudom, hogy nincs oly javítás, mely ne volna egyben rosszabbítás is”, mintegy elébe menve a várható rutinszerű reakcióknak, annak a rutinszerű és rosszul feltett kérdésnek ugyanis, hogy a szövegváltoztatások javítottak-e a korábbi szövegállapoton, vagy rontottak rajta.⁸ A költő megelőző hadműveletének volt alapja, mint azt kedves és nagyra értékelő esszéjében Vas István igazolta is:

„Füst Milán első kötete, a »Változtatnod nem lehet« annyira érett alkotás, hogy nem találhatunk benne egyetlen verset sem, amely megzavarta volna a kötet színvonalát. Így Füst előszavának olvasása után sem igen értjük, miért kellett e verseken javításokat végezni. Hogy az olvasó kegyeleténél a művészi lelkiismeret többet számít, abban igaza van Füst előszavának. De ha félre is tesszük a kegyeletet, mely e versek sokat olvasott alakjához fűz, lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy az átírás nem mindig vált a vers előnyére.”⁹

A költő 1934. december 18.-án levelet írt bírálójának, amely a köszönetnyilvánítás után az egyes változtatások külön-külön történetére hoz fel példát (miként és hogyan esett, milyen megfontolásokból a változtatás), saját átírási gyakorlatát védelmezendő.¹⁰

Abban, hogy a korábbi vers és az átírás utáni vers két, bár egymástól természetesen nem független, de önálló műalkotás, a szerzői akaraton és szándékon túl segítségünkre lehet a *műfajváltás*. Például *A kapitány felesége* című alkotás elbeszélése eredetileg a Nyugat 1932/15-16. számában jelent meg.¹¹ 1959. febr. 20.-án Füst Milán arról számolt be egyik

⁸ Füst Milán: [1.] *Előszó*, in: *Füst Milán összes versei*, sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Zsoldos Sándor, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2008, 8. p.

⁹ Vas István: *Füst Milán olvasásakor*, Nyugat, XXVII. évf., 1934, 23-24. (karácsonyi) szám.

¹⁰ *Füst Milán Összegyűjtött Levelei*, a leveleket egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Judit, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2002, 478. sz. levél, 291. p.

¹¹ Legújabbban is a kisregények, és nem az

levelében, hogy elővette ezt a régi „kisregényét” (ez a szerző műfaji minősítése), és „három hét alatt napi ötven óra munkával” írt belőle „egy új kis regényt”. Ez az új kisregény a *Szívek a hínárban*.¹² Eddigélé senki nem vitatta, hogy a két mű, bár genetikusan és szövegszerűen összefüggenek egymással, önálló alkotás. A műalkotás önállóságát erősíti a műfaj mellett a cím megváltoztatása. Az érzésem az, hogy az *Advent* esetében egyetlen mű korábbi és későbbi változatáról van csak szó, mert az 1922-ben előbb a Nyugatban, majd az Amicus kiadónál megjelent regény 1949-es átdolgozása nem éri el azt a kritikus tömeget, amely után már új, más, önálló alkotásról beszélhetnénk. Ezért a legutóbbi életmű-sorozatban védhető, és nem csak az *ultima manus* elvével, az 1949-es szövegállapot újraközlése (bár bennem kiváltotta a kíváncsiságot a két szövegállapot összevetésére). Ezzel szemben a címváltoztatás csak megerősíti azt az álláspontomat, hogy *Az orgonista* (Füst Milán saját keltezése szerint 1925-ből való) kézírata egy másik alkotást tartalmaz, mint az 1961-ben megjelent átirat, *A Parnasszus felé*. Eleve: *Az orgonista* kisregény vagy regény, *A Parnasszus felé* nagyregény vagy nagy regény. ((Füst Milán az effajta átiró gyakorlatra Lev Tolsztoj példáját emlegette, én Gustave Flaubert-ét a korai és kéziratban maradt *Érzelmeik iskolája* és a későbbi, nyomtatásban megjelent *Éducation sentimentale* példáját, de említhettem volna azt is, hogy 1849-ben barátainak Flaubert fölolvasson egy befejezett (!) *Tentation*-t, míg a másik, átirat és befejezett *Tentation de Saint Antoine* (Szent Antal megkísértése) 1873-ban jelent meg.))

Visszatérve az alapkérdésre: folyamatos önátírási gyakorlat esetén milyen fogódzónk van annak eldöntésére, hogy az átírás a korábbi szöveg (a korábbi műalkotás) *mellé* egy későbbi, *más és új* szöveget (és műalkotást) hozott létre? Csak azt tudom mondani: ez *olyan eseti irodalomtörténeti döntést igényel, amelyet a lehetőségig alá kell támasztani filológiai érvekkel, hogy a textológus, a sajtó alá rendező a saját pozícionáltságának tudatában majd tehesse a dolgát*. Ez a *decisio*, ez a döntés lényegében és alapjaiban intuitív. E tanulmányban később példát mutatok be ilyesféle döntésre, a *Kutyák* két változatának példáját.

1. Füst Milán *A mélyen alvó* című költeményének legelső változata (a *prima manus* elve)

¹² Füst Milán: *Kisregények*, Magvető Kiadó, Budapest, /é.n./, II. kötet, 467-597. p. A legutolsó életmű-kiadásban a *Kis regények* című kötetben jelent meg. Alapos vizsgálattal talán valószínűsíthető, hogy Füst Milán műfaji minősítéseiben ugyanúgy volt különbségtétel *novella* és elbeszélés, kisregény és *kis regény*, mint *nagy regény* és *nagy regény* között.

Az *A mélyen alvó* című költemény két nyomtatott változatban maradt ránk. Ami az autorizált közléseket illeti, az *A mélyen alvó (I)* a *Nyugat* 1924. évfolyama 8-9. számának 606. oldalán jelent meg, ez a mű legelső közlése.¹³ Kötetben először a *Füst Milán válogatott verseiben* volt olvasható (Nyugat kiadása, Budapest, 1934), ám mivel a szerző időközben átdolgozta munkáját, kézenfekvő ezt *A mélyen alvó (II)*-nek nevezni. A két költeményt nem nehéz kollacionálni. Ekkor az időben korábbi szöveget *kiinduló* szövegnek tekintjük, az időben későbbi szöveget *transzformált* szövegnek: a változtatás technikai szinten a *törlés* a kiinduló szövegből és *hozzáadás* a kiinduló szöveghez. Ha az összevetést megteesszük, látható, hogy az 1934-es szöveg önálló érvényű újraírás, mely ugyan igen keveset töröl az 1924-es költeményszövegből, ám annál több a hozzáadás: az additio olyan kritikus tömegű, hogy ha nem is teljesen más, de egy *másik* költeményről kell beszélnünk. Mint Füst Milán egyéb műveinél, itt is a hozzáírások többnyire beleírások, és nem törlések: a két költemény kezdete és befejezése szövegszerűen majdnem pontosan ugyanaz.

De mi is az újjá-, újra- vagy átírás, túl a technikai szinten? Kegyetlen, rettentő munka, mert rombolás és újjáépítés egyszerre. Nem tudom Somlyó Györgynél pontosabban megfogalmazni, hogy az újraírások mennyire nem csupán törlések és hozzáadások szövegátalakító technikáját jelentik (a filológus és az irodalomtörténész persze nem tudja másként, csak ezek regisztrálásával megragadni az átírások jelenségét). „Amit Füst Milán – itt és másutt – a művészet genezisének tart, a bele nem törődést az élet alapvető irreverzibilitásába, abba, hogy ami elmúlt, azon soha többé semmi se változtat, azt ismétli régi versei kijavításával. Ez a kényszeres, csaknem pszichotikusnak nevezhető lelki- és gondolati állapot, ha nem is minden művészet nemtője, bizonynyal demiurgosza Füst Milán írói pályájának”.¹⁴ A már megtörtént és a múltba változhatatlanként belemerevedett eseményt és alkotástörténetet teszi folytathatóvá a gyötrelmes átírás. El kell távolítani magamtól és le kell rombolnom korábbi műalkotásomat, s a maradványokra és romokra új alkotást kell felhúznom. *Make it alien! make it new!* – mondaná Ezra Pound. Ahogyan ezt életünkkel mint alkotásunkkal is olykor tenni szoktuk vagy tenni kényszerülünk, vigyázva, hogy ne pusztítsunk el mindent belőle, mert némi rom kell az új építmény alapjaként, egy *vita nuova* alapzataként.

¹³ Füst Milán verseinek legutóbbi kiadásában *A mélyen alvó (I)* a 198-199. oldalon olvasható, az *A mélyen alvó (II)* a 41-42. oldalon. *Füst Milán összes versei*, sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Zsoldos Sándor, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2008.

¹⁴ Somlyó György: *Füst Milán vagy a lesütöttszemű ember*, Balassi Kiadó, Budapest, 1993, 174. p.

Verseskötetei előszavaiban Füst Milán rendre nem csak a válogatás személyiségfüggő megfontolásait, hanem az újraírás gyakorlatának szintén a személyiségtől függő érveit is taglalta. Ezt a gyakorlatot, láttuk, ugyan a *javítások* gyakorlatának nevezte, de *az új ihlet munkájának* is. Füst Milán költeményei azért is próteuszi alkatúak, mert az új ihlet újra és újra jelentkezett. Költői alkat kérdése, hogy ki tör valamely vers definitív, vagyis végérvényes (síremlékszerű) megfaragására, és ki éppen ennek az ellenkezőjére, arra, hogy a korábbi versmondatok újra és újra maiak legyenek. A válogatott versei elé írott rövid előszóban 1934-ben Füst Milán általánosságban fogalmazta meg, hogy amikor egy-egy költeményében „[...] már eleve akadt kifogásolni valóm, azokat huszonöt év óta egyre javítgatom, csiszolgotam – s ezek már utolsó kötetemben is eredeti formájukhoz képest többé-kevésbé változott alakban jelentek meg.” És a *Füst Milán válogatott versei* (1934) előszavának ez a kijelentése természetes módon érvényes az *A mélyen alvó* című költemény 1934-es újraközlésére is.

Az *orgonista*¹⁵ című, Füst Milánnak a borítón olvasható datálása szerint 1925-ből való gépiratához az író olyan papírokat is fölhasznált, amelyek egyik oldalára már korábban gépelt. Ezek a lapok másodpéldányok, és az eredetileg üresen maradt oldalra gépelte rá az *Az orgonistát*, így lett a korábbi versből recto. A 22. lap hátoldalán ilyen írógépelte másolat olvasható: *A mélyen alvó* majdnem teljes szövege. Ez a költeményszöveg markánsan különbözik mind *A mélyen alvó (I)*-től, mind *A mélyen alvó (II)*-től. Mivel az utóbbiban, tehát az 1934-ben a kötetben közölt költeményben nincsenek olyan elemek, amelyet az 1924-ben publikált *Mélyen alvó (I)* törölt volna a gépiratban ránk maradt *Mélyen alvó (0)*-ból, de az 1934-es szöveg visszavett volna, az *Az orgonista* kéziratának egyik versóján szereplő *Mélyen alvó (0)* az időben legkorábbról ránk maradt változat, az 1924-es, a Nyugatban közölt költeményt megelőző állapot. Ez nyilvánvaló lesz abból a lebontó vagy redukciós bemutatásból, amelyet követek: először közlöm az 1934-es költeményt, kurziválással kiemelve azokat a helyeket, amelyek nincsenek meg az 1924-es költeményben. Majd közlöm az 1924-es költeményt, kurziválással kiemelve azokat a helyeket, amelyek nincsenek meg a *Mélyen alvó (0)*-ban; s végül az »Ur-text« szövege következik, *Az orgonista* 1925 22v.

*A mélyen alvó (II.), [Füst Milán válogatott versei, 1934]*¹⁶

Alszol, mialatt az éjszaka

Ködköntösét vagdossa szablyával...

¹⁵ Az irategyüttes jelzete: Petőfi Irodalmi Múzeum V. 4140/16.

¹⁶ *Füst Milán összes versei*, sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Zsoldos Sándor, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2008, 41-42. p.

S felhőbe lövi nyílát a Garázda Vadász is,
Miután a nedves, éjjeli réteken tobzódva csatangolt.
5 Minden táncol s villódzva pörög körülötted, - egy mámoros, éji világ...
S a hold is karikába gyűrűzve, őrvongva forog,
Mert érzi, hogy közeleg a hajnal.

S mi sötétbe' tenyészik, most pendülve feléled
S ez egyszer még elmélyül az éj is. Sok holdi poronty
10 Ilyenkor nyeri létét s a hold alá szalad nyavalyássa melegedni.
S ott rí megbabonázva, míg a többi bolond
Zabolátlan veti bukfenceit, karikáz,
Gurúlva nevet és mégegyszer fellobog élete.

S te mindeközben alszol s homlokod köríti gyenge csillogás. Egy titokzatos élet
15 Ölel át s szivedbe, mint a permeteg, esőznek édes álmai,
Hogy elborítanak, benned s körüléd jár az álom végeláthatatlanúl, - hanyatlasz el, -

S amellet mosolyogsz, akár a boldogok. Hát jól esik a küzdelmet feladnod álmodó?
S az éj zenithjén, mikor minden tombol, hagynod, hogy lehúzzon a nemlét
Órjás mágnesese... s tűnékeny alakzatokkal csalogasson, ami nincs?

20 Mosolyogsz... s tán vissza se jönnél? Megóvóm fénykoszorúm
S dédelgetem álmod. Oh tűnékeny ez a lét s nincs benne semmi maradandó!
Hisz úgy látlak máris ködön át, mely a fájdalomé, hogy elindúlsz
S mégy húnyt szemeiddel sose járt utakon. S hogy nélkülem jó neked ott.
S a szívem is bucsút int. S akár a multakért, úgy zokog érted,
25 Máris felmérné, ami neki voltál – s úgy vezetne kezed
Remegő szeretettel s vendékként vissza magához,
Mint legdrágább látogatóit: a téveteg szellemeket.

Ha a szövegek összevetését keletkezésük és megjelenésük rendjében „visszafelé” végezzük el, könnyen láthatóvá tehető a több mint javító, és több mint újraíró munka. Az 1924-ben a Nyugatban megjelent *Az alvó ember (I)* alábbi szövegében mindazt kurziválom, ami azonos a fenti, 1934-es *Az alvó ember* szövegével. Vagyis mindaz, ami az alábbi

költeményben dőlt betűs, megerősítést kapott *Az alvó ember (II)*-ben: ahogyan a *Füst Milán válogatott versei* előszava fogalmaz, a „szokásos kegyelet” munkája ez, csak itt a korábbi szavak és korábbi versmondatok iránti kegyelet. Következésképp mindaz, ami az alábbi költeményben álló betűs, az 1934-es költemény szövege felől nézve *törölt*, áthúzott, eltüntetett.

*A mélyen alvó (I) [Nyugat, 1924 május]*¹⁷

Alszol, mialatt az éjszaka

Ködköntösét vagdossa szablyával...

S felhőbe lövi nyilát a Garázda Vadász is,

Miután a nedves, éjjeli réteken tobzódva csatangolt.

5 *Minden táncol s villódzva pörög körülötted, - egy mámoros, éji világ*

S a hold is karikába gyűrűzve, őrzöngve forog.

Mert érzi, hogy közeleg a hajnal.

Már pirkad nemsokára s minden *pendülve éledni* akar,

Minek rövid élte szakadna, mihelyt a sűrű holdi korong

10 Halványan borul el s lehanyatlik a hajnali bolton...

Gurúlva nevet s mégegyszer fellobog élete.

De te alszol... s homlokodat köríti gyengülő csillogás.

Egy titokzatos élet körülölel ragyogással s bágyadó,

15 Lankadó szivedbe édes, permeteg *álma*it öntözi...

S mint a méz: úgy vonja le súlya magával szegény, lelankadó fejedet.

Mosolyogsz, mialatt az éjszaka tombol s a bomlott holdi gyűrűzet

Sose látott káprázatot ontva, kerengve küzd még maradásért.

S te feladod a *küzdelmet, álmodó*? S a rejtélyes, éji időszak

20 *Zenithjén* engeded-e, hogy az álom *mágnese lehúzzon a nemlét*

Egyre mélyülő rétegeibe – s a rajzos, álombeli képek

¹⁷ Füst Milán: *A mélyen alvó*, Nyugat, (XVII. évf.), 1924. május 16., 8-9. szám; *Füst Milán összes versei*, sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Zsoldos Sándor, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2008, 198-199. p.

Rajbafutó, csalékony alakzataival?

Szegény! Gyengéden kell téged ölelni, mint a halottat,

Ki átengedi szívét titkos örök-élte tűnékeny látomásainak...

25 Ugyanígy téged is: megóva fénykoszorúdat vajszinű homlokodnak övén

Dédelget tekintetem alvó! – S szívem a fájdalom legmélyebb kódéba merít el

S mintha elvesztene: úgy zokog máris kincse után s *felméri, ami neki voltál*

S úgy vezetne kezen, remegő szeretettel: vendégeként vissza magához,

Mint legdrágább látogatóit: a téveteg szellemeket.

A két, egymástól tíz évnyi távolságban megjelent költemény közötti viszony jól látható. Látható, hogy szilárdan állandó, ugyanaz a két költemény kezdete és befejezése, a későbbi törlések és a hozzáírt részek magára az 1924-es versnek előbb a középső részére terjednek ki, majd egyre erőteljesebben veszik át a szöveg terét. A költemény mutációjában vagy átformálásában, úgy látom, alapvetően poétikai, szűkebben ritmikai megfontolások játszottak szerepet. Az *A mélyen alvó (I)*-ből Füst Milán a kötetbeli megjelenéskor, 1934-ben olyan verssorokat törölt (hogy újra-, vagy helyükre írhasson), amelyeket *shadows*-hexametereknek nevezhetünk: verssorokat, amelyek a terjedelmüknél fogva hexameter-közeliek, a sorok belsejében rendre tisztán hallhatók a spondeusok: az ilyen sorok a hexameter árnyai. És hogy az olvasó számára egyértelműen érezhető legyen, a 10. sor a legszabályosabb hexameter:

Halványan borul el s lehanyatlik a hajnali bolton...

— — — ∩ ∩ — ∩ ∩ — ∩ ∩ — ∩ ∩ — —

Az árnyék-sorok »technikája« gyakori eljárás a modern klasszicizmus költeményszövegeiben. Míg az 1924-es Nyugat-beli közlés hexameter-közeli prozódiaát mutat, az 1934-es költemény jól érzékelhetően elviszi az újraírt művet egy másik prozódiai-ritmikai eszmény felé.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy *A mélyen alvó (II)* az *A mélyen alvó (I)* re-kreációja, újra- és újjáalkotása. De Az *orgonista* kézírata 22. oldala hátlapján olvasható cím nélküli költeményszöveg az 1924-es *A mélyen alvó (I)*-et is újraírásnak, újjáalkotásnak mutatja. Ezt a kézíraton belüli költeményt, bár a gépiratnak nincsen címe, nevezzük *A mélyen alvó (0)*-nak! Nem a teljes *A mélyen alvó (I)* és *(II)* prae-textusa, mert egy másik írógéplapon eredetileg valószínűleg folytatódott, és elment a költemény zárásáig: itt csak az 1-23. sor található föl, de így is teljesként, befejezettként olvasható. E költemény keletkezését 1924 májusa előtti időre,

az *A mélyen alvó (I)* folyóiratbeli megjelenése elé kell helyeznünk, e terminus ante quem-nél pontosabb keltezés nem adható meg. A szöveget az előző eljárással közlöm: kurziválom mindazt, amit az 1924-es Nyugat-beli közlés meghagyott, ami azt jelenti, hogy a nem dőlt betűs részeket a költő az *A mélyen alvó (I)*-ben törölte, és a helyüket újraírta.

*A mélyen alvó (0) [gépirat, 1924 májusa előtt]*¹⁸

Alszol, mialatt az éjszaka

Ködköntösét vagdossa szablyával...

S felhőbe lövi nyilát a garázda vadász

Miután nedves, éji réteken tobzódva csatangolt.

5 *Minden táncol és ég*¹⁹ *él körülötted, - egy egész mámoros éji világ*²⁰

S a hold karikába gyűrűzve örvongve forog

Mert érzi, hogy közeleg a hajnal.

Már pirkad nemsokára s minden százszorosán élni akar,

Minek rövid élte megszakad, - mihelyt a hold,

10 *A halványuló lehanyatlik a hajnali égboltról...*

Minden tobzódva mozog, karikáz,

Gurulva nevet és mégegyszer fellobog élete.

S Te alszol... s homlokodat köríti gyengülő csillogás

Egy titokzatos élet körülölel fényével s bágyadó

15 *Lankadó szivedbe új álmokat csempész...*

S mint a méz sulya: egyre mélyebbre huzza le magával fejed...

Mosolyogsz, mialatt az éjszaka tombol s a hold

Sosem látott fényáradatot ontva küzd maradásért, -

S Te feladod a küzdelmet álmodó? S a rejtélyes éji időszak

20 *Zenithjén engeded, hogy az álom mágnesé huzzon a nemlét*

Egyre mélyebb rétegeibe a rajzos álmok rajbafutó csalékony

¹⁸ PIM V. 4140/16., 22v

¹⁹ a szó átitkszelve

²⁰ a „világ” szó a jobbszélen sorközbe begépelve

képeivel?

Szegény! Gyengéden kell véled bánni²¹ téged ölelni²², mint a halottal,²³

Ki átadja szívét titkos örök-élte tünékeny képeinek

Az *A mélyen alvó (0)* kurzivált részeinek mennyisége világosan megmutatja, hogy az iménti költeményszöveg a Nyugat-beli közlést megelőző (és nem követő) versalakzat. A három, egymással ugyan összefüggő, de önállónak tekintendő költeményszöveg részletes összevetése után filológiaiilag jobban megragadható a kétszeres újraírás vagy újjáalkotás működése, valamint az ezeket mozgató határozott szerzői poétikai-szemléleti módosulások sora. De miért vált oly fontossá Füst Milán számára *A mélyen alvó*, a maga kétszeres újraírásában, 1924 előtt, 1924-ben és 1934-ben? Ki az a Te, aki »alszol«, s »mosolyogsz«? Az anyja: ez egy anya-vers, az agonizáló, majd exitáló anyához szóló költemény. Újraírásai párhuzamosak a hosszú évekig tartó, sorozatos visszajátszásokkal (ki, kit takart be vagy nem takart be álmában), haldokló anyjához való viszonyainak megértésével, 1916 tavasza után. A temetést követően Füst Milán ezt jegyezte naplójába: „Anyám: soha ennyire nem szerettem. – Az ő elégedetlensége ösztökélt, - részemmé vált. – Több energiám nőtt, hogy egyedül vagyok: nem tudok naphosszat feküdni. – Ne zavarjuk szegény Alvót – ne zavarjuk szegény Szenvedőt félrefordult fejjel. – Mit kívánjak neked? Hogy repülj! Mint idegen halottaknak? Idegen kívánságok. Idegenben lettél – Nyugodj szegényem! (E gondolatoknál rosszul lettem éjjel.)” Majd nem sokkal később: „Verset akarok róla, amelyet még nem írtam!”²⁴

2. A rombolás és az újjáépítés az újraírásban (példa)

A *réécriture*, az újjá és mássá írás gyakorlatában *A mélyen alvó* messze nincs egyedül, és Füst Milán ezt a gyakorlatot messze nem tolt háttérbe, nem fedte el, mert – mint láttuk – sok alkalommal írt e gyakorlatáról. Ezen túl pedig mind költeményekben, mind elbeszélő írásaiban e gyakorlat szabályszerűségeire, általános jellemzőire is rálelhetünk. Általában az

²¹ a „véled bánni” átíkszelve

²² az előző átíkszelés után a sorközbe gépelve

²³ az *l* átütve *t*-re (a „véled bánni, mint a halottal” helyett a „téged ölelni” tárgyragot kíván meg)

²⁴ Füst Milán: *Teljes Napló*, sajtó alá rendezte Szilágyi Judot, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999, I. köt., 196. és 196. p.

egyes művek kezdete a későbbi újraírásokban szinte teljesen érintetlenül marad, és az immáron kiindulónak nevezendő szövegtől az új szöveg a kvázi azonos kezdet megismétlése után »indul be«, indul el más, új irányba. Ez számos költemény átírásában megfigyelhető, de megfigyelhető terjedelmesebb elbeszélő munkák átírásában is. Így a *Szívek a hínárban* kezdete szinte változatlanul adja *A kapitány felesége* kezdetét, az *A Parnasszus felé* szinte változatlanul adja *Az orgonista* kezdetét: majd beindul az átírás gyakorlata.

Füst Milán a Nyugat 1930. évi 1. számában közölte *Kutyák* című költeményét, majd ugyanezzel a címmel a Nyugat 1934-es 12-13. számában ennek újraírását. Az *A mélyen alvó* szövegeihez hasonlóan vizsgáljuk meg a *Kutyák* két szövegének a viszonyát, a törlések és a hozzáadások szempontjából. Az első kilenc sor a két költeményben majdnem ugyanaz. Az 1930-ban megjelent költeményben a következő:

Hajnalodik. S ki fekete kutyáiddal együtt-üvöltve
Vonúltál el ablakom alatt, - állati rém magad is! – most végre
elcsitulysz.

Nem nézem vándorlásodat s tudom.
Lassan haladsz el arrafelé, hol egy kétesen szürke világ
Fekete ködeiből lép majd elő a nap.

De addig is... te nem állsz meg: a horizonton lassan áthaladsz...
A láncokat megoldod. S kutyáid szerte-vadásznak.
S így kezdődik a hajnal.

Az 1934-ben megjelent *Kutyák* című költeménnyel ugyanúgy járok el, mint *A mélyen alvó* (0,1,2) változataival, vagyis dőlt betűkkel írom az azonos szövegrészeket:

*Hajnalodik. S ki fekete kutyáiddal együtt üvöltve
Vonúltál el az ablak alatt, - magad is állati rém, - most végre csendesedsz.*

*Nem nézem vándorlásodat s tudom.
Nagy ívben fordulsz el, mégy innen arrafelé, hol egy kétesen szürke világ
Fekete ködeiből lép majd elő a nap.*

De addig is te nem pihensz: a láthatáron lassan áthaladsz...

A láncokat megoldod. S kutyáid szerte-vadásznak.

S így kezdődik a hajnal.

Majd Füst Milán az 1934-es költemény e kezdete után egy aszteriszket tesz (*), amely után egy teljesen más folytatás következik: így jelölve meg az átvett (tehát változatlanul étvényesnek tartott) és alig módosított, valamint a merőben új szövegrész határát. Amikor 1934. december 18.-án írott levelében megköszönte Vas Istvánnak a *Válogatott versek* kötetéről írt esszéjét, utána hosszan fejtegeti a „régí” és az „átírt” költemények különbségeit, az átírás szükségességét: „Meg kell várnom, amíg Ön hozzászokik a változtatásokhoz s akkor nem az lesz erről a véleménye, ami ma. – Sokáig tart az ilyesmi, tudom, a verseimhez huszonöt év alatt szoktak hozzá valamelyest az emberek, - s most még változtatásokat is elviselni?” Majd Füst Milán egyetlen változtatást indokol, az átalakítás kapcsán emlegetve Babitsot és Osvátot is, majd így folytatja: „S ugyanúgy elmesélhetném a többi változtatások történetét is – s meg vagyok róla győződve, hogy Ön csodálkozva hallgatná s hamarabb látná be, hogy a régiek iránt való szeretete *ebben* könnyelmű ítéletre készítette.” És Füst Milán utolsó példája éppen ez, a *Kutyák* kettőse. „A »kutyák« érdekében pedig órákig hajlandó vagyok vitázni: a réginek diszperz menetéről – s az újnak kényszerítő egységéről. Ezekben Ön nekem idővel igazat fog adni: meg vagyok erről győződve, - feltéve persze, hogy e dolog továbbra is foglalkoztatná.” Majd általános síkon fogalmazza meg, hogy szerinte mi a különbség az »újak« és a »régiek« között. A levélbeli szövegösszefüggés az új költemények kiegyensúlyozottságát hangsúlyozva azt emeli ki, hogy a régieken tett változtatások célja ezek hozzáépítése az újakhoz a *Make it new!* imperatívuszát követve. „S még az új versekről is szívesen beszélgetnék Önnel. – S azért főképp, hogy bebizonyítsam, hogy a kötet legszebbjei ezek között vannak. S hogy erényük egy bizonyos újság a régiekkel szemben: tisztultabb és erőteljesebb egységek, - egy öregedő ember munkái, akinek az ereje nem csökkent, - sőt! – akinek a konkrét részletekhez már kevesebb kedve van, de a keményebb kompozícióhoz annál több.”²⁵

Kétségtelen, hogy az Összes versek legutóbbi kiadása alapján mindig nehéz, olykor lehetetlen utána járni annak, hogy Vas István 1934-ben milyen változtatásokat nehezményezett, mert érdemes volna megközelíteni az ő álláspontját is. De Füst Milán 1934-es önértékelése világos: a négy évvel korábban megjelent *Kutyák* című költemény „diszperz”,

²⁵ *Füst Milán Összegyűjtött Levelei*, a leveleket egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szilágyi Judit, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2002, 478. sz. levél, 291. p.

vagyis széteső, elomló, szétfutó, szétszóródó, míg az 1934-es *Kutyák* egységes, „tisztultabb és erőteljesebb”. De a poétikai megfontolásokon túl a versbeszéd tárgya is erőteljesen módosul. Az 1930-as költemény már az elején is én-beszéd („Vonúltál el ablakok alatt”), csak hogy ez a beszélő halálát hívogatja, míg az 1934-es költemény annak a tömkelegnek a halálát hívja elő, „amely világnak mondatik”.

3. Minden mindig befejezett és soha nem az: *Éji szó, feltámadás előtt*

Eddig csak arról volt szó, hogy az újraírások özönének állapotában indokolt-e az *ultima manus* elvéhez ragaszkodni, vagyis célszerű-e a szerző által autorizált utolsó szövegállapotot tekinteni főszövegnek, amelyhez képest minden korábbi állapot csak *avant-texte*, csak a végső szövegállapothoz vezető út egy állomása, előzmény és variáns? Ha az egymást követő szövegállapotokat nézzük, az a kérdés merül föl, hogy közülük melyiknek (melyeknek) van önálló műalkotás-státusza, s ha van, akkor ezt mi alapozza meg? Az eddig bemutatott és szerintem is önálló alkotásoknak tekintendő újraírt szövegalkozatok között maga a változtatás azért mégis teremt valamilyen »rendet«, és nem csak a „korábbi” és a „későbbi” időrendje mentén: úgy tűnik, a változtatásoknak van valamilyen irányultságuk. Úgy tapasztaltam, hogy Füst Milán változtatásainak mértéke, »ereje« nagyobb, ha a kiinduló szöveg keletkezése és az átírása között hosszabb idő telt el, kisebb, ha ez az idő csekély.

Most egy olyan rövid Füst Milán-költeményt szeretnék körüljárni, amelynek az esetében *elvileg* föl sem merülhet a főszöveg vagy variáns kérdése. Az egyetlen versszakból álló költemény 5 változatban áll eddigelé rendelkezésünkre, és mind az öt egymással egyenrangú költemény. Ehhez hasonló helyzetet csak a 17-18. századi közköltészet és a folklór alkotások kritikai kiadásában tapasztaltam, de ott nagy tömegben. Az általános kiadási eljárás ilyenkor az, hogy a szövegkiadó a többé-kevésbé biztosan datálható szövegváltozatok közül a legrégebbit közli I. sz. alatt, az ehhez időben legközelebb állót II. sz. alatt... végül az alig keltezhető *n* számú lejegyzést tetszőleges, vagyis önkényes sorrendben. Hogy Füst Milán e költeménye ilyen természetű, az összefügghet azzal, hogy az a műfaji hagyomány, amelyre rájátszik, az órákiáltó éneke, a *Nachwächterlied* a szövegekben 18. század közepi német és magyar hagyományként jelenik meg.

Amikor Zsoldos Sándor Füst Milán összes verseit sajtó alá rendezte, *A kiadásról* írott szűkszavú utószavában elmondta, hogy fölvetett verseket, melyek a kéziratos hagyatékban találhatók, bár ezek között válogatott. A válogatás indoka, amely Füst Milánt védi Füst Milán

ellen, végső soron el is fogadható: „Az újonnan fölvelt versek még nem lazítják föl a Füst-költészetéről kialakult képet, melyet maga a költő formált máig érvényesen.”²⁶ A kötet végén olvasható jegyzékből jól látható, hogy ezek „kéziratos hagyatékban található” versek mind a *Teljes Naplóból* valók: közöttük találhatók olyanok, amelyek nyomtatásban megjelentek Füst Milán életében, egyet közülük Somlyó György adott ki 1979-ben, de vannak olyanok is, amelyek a 2008-as kiadásban olvashatók, immáron másodszor (mert 2002 óta a *Teljes Naplóban* is föllelhetők). Hogy nem minden versszöveget vett föl innen a sajtó alá rendező, azt hiszem, ennek oka az lehet, hogy a mostanáig „a Füst-költészetéről kialakult képet” féltette a fölhígulástól. Vagyis az esztétikai és a koherenciát célzó szövegkiadási cenzúrán nem jutott túl mindaz, ami „jelentéktelen”, esetleg befejezetlennek tűnő költemény.

Nézzük az *Éji szó, feltámadás előtt* című költeményt a *Teljes Naplóban*! Hogy visszautaljak arra a korábbi kérdésre, hogy milyen megfontolások alapján tekinthet az irodalomtörténész valamely szöveget *önálló* műnek, biztató jelnek tekintettük az önálló címet. A *Teljes Naplóban* a költeménynek van címe. Önállóságát igen nagyban erősíti, hogy nincs közvetlen köze a napló e verset megelőző és követő részéhez. S mert a *Negyedik naplófüzetben* maradt ránk, lejegyzésének ideje jól datálható: az *1927. november 10 – november 18-ig, Pozsony, Bécs* című részben olvasható.

Éji szó, feltámadás előtt [1927. november]

Ti urak, az éjszaka fordul,
Már sötétebb szakába lép!
S egy óra múlva itt az éj közép.
Holnap az Úr feltámad a porbúl
Értsetek hát szót: elég a borbúl.
A fakó holdszelet
Már ott biceg a malom híd felett.²⁷

Mint hamarosan látható lesz, ugyanez a szövegtípus (az ún. éjjeliőr-ének vagy óra-vers műfaj eredendően parafolklór vagy közköltészeti műfaja miatt van szükség e pontos terminusra) négy másik Füst Milán-műben is megtalálható. Ráadásul úgy, hogy az első sorok

²⁶ *Füst Milán összes versei*, sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Zsolds Sándor, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2008, 257. p.

²⁷ *Teljes Napló*, sajtó alá rendezte Szilágyi Judit, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999, II. kötet, 260. p.

változatlanok maradnak, míg kisebb-nagyobb változtatások a rövid költemény második felében fordulnak elő. S míg az *Éji szó, feltámadás előtt a Teljes Napló*ban saját címmel is elkülönített vers, szigetszerű szöveg, addig címét veszítve a többi előfordulását elbeszélésben vagy kisregényben találjuk meg (az egyes előfordulásokat római számmal én jelöltem – Sz. Cs.). Ami azzal a következménnyel jár, hogy Füst Milán többször beépíti elbeszélő írásokba, vagyis kontextualizálja. Mivel a „verses betét” szövegkörnyezete maga is értelmező környezet, a továbbiakban jeleznem kell ezeket az elbeszélő közegeket.

A következő előfordulás fölvet néhány textológiai és filológia gondot is, ugyanis a költemény abban Az *organista* című kéziratban kerül elő, amely Füst Milán keltezése szerint 1925-ben íródott, de mivel 1960-ban és 1961 legelején kézbe vette és újraírta, magába a húszas évekből való gépiratba rengeteg változtatást vitt be, törölt is, de főként hozzáadásokat eszközölt. Egy másik tanulmányban kívánok érvelni az 1925-ös ön-kelkezés megbízhatósága mellett. Mind Az *organista*, mind A *Parnasszus felé*, mind A *kapitány felesége* és mind a *Szívek a hínárban* nevezhető (fiktív) művészregénynek,²⁸ de miután mindegyik művön belüli ideje a 18. század közepe, művelődéstörténeti regénynek is. Az *organista* egy Baldus János nevű gyerek, később kiskamasz, majd felnőtt és öreg, akiről gyerekkorában kiderül, hogy tehetsége van az orgonáláshoz. És elkezd magára venni a csekély boldogságokat és a tengernyi szenvedéseket. Miután egy véletlen folytán a kamasz a kisregényben megismerkedik Neumann János grazi levéltárossal, aki fölismerte kivételes tehetségét, amikor Jánoska a frohleiteni templomban orgonált, a fiú késő estig vele maradt, beszélgettek, pizstrángot sütöttek és beittak, ezért a hegyi vendéglőből a kamasz éjszaka ment haza. „Már alig volt kétszáz lépésnyire házuktól, mikor majdnem közvetlen közelében felhangzott az ő²⁹ lassú éneke:

[II.,1925 és 1932 között]
Ti urak, az éjszaka fordul
Már sötétebb szakába lép
S egy óra múlva itt az éjközép...
Holnap az úr feltámad a porból,
Értsetek hát szót, elég a borból...
A fakó holdszelet

²⁸ Ekként tárgyalja Harkai Vass Éva: *A művészregény a 20. századi magyar irodalomban*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001, 169-173. p.

²⁹ A kéziratban áthúзва: éji dala

Már ott biceg a malomhíd felett...

A végét meg hosszan elnyújtotta, aztán csend lett megint. – János borzongott. - »Holnap az Úr feltámad a porbúl«... Különösen ez a néhány szó remegtette meg. Megállott s hosszan töprengett felette. – Ma egész más volt a melódia mint rendesen....»³⁰

Nem tudhatni, hogy a beszámozott 37. lap hátoldalán ez a ceruzával írott betoldás mikor került bele a kéziratba. Nem lehet 1960-1961-es hozzáadás, mivel az éjjeli őr énekének szövege nincs benne *A Parnasszus felé* szövegében. Az 1961-ben megjelent nagyregényben csak ennyi olvasható: „Aztán megállt. Az éjjeli őr éjszakai énekét hallgatta, s ebből mindenféle dallam-fantáziák, sőt figurációk is fakadtak benne.”³¹ Az *organista* kéziratába a betoldás nem kerülhetett be 1932 után sem, mert ekkor már a hét soros ének szövege megjelent a Nyugatban, 1932-ben, a 15-16. számban. Ugyanis Füst Milán itt közölte azt *A kapitány felesége* című elbeszélését vagy kisregényét, amely szintén művészregénynek vagy művelődéstörténeti regénynek tekinthető: történései a 17. század közepén Krakkóban esnek meg egy fiatal festő beszámolója szerint. A fiatal festő történetének a vége felé járunk, s az elbeszélésen belül – fontos közös mozzanat ez *Az organista* és *A kapitány felesége* között! – itt is Húsvét vasárnapja előtt, a feltámadás napját megelőző éjszakán vagyunk. Ebben az elbeszélésben is döntő éjszaka ez: „– No nem és nem... Mert ebből elég! – Így tanítgattam magam akkor éjjel... - E furcsa jószándékú éjszakán feltámadás előtt. /.../ S míg mindez így keresztül-kasul járt a lelkemen s a szemem előtt az életem is szintén felvonult, - a hold megint kibújt felhőiből... s egy kocsisunk énekét is hallani véltem, a messziségbe’ kinn, valahol kinn a hegyen... S minél inkább előhaladt, annál mozgalmasabb lett az éjszaka.

Majd házunk előtt nemsokára megszólalt az őr:

[III., 1932. augusztus]

»Ti Urak az éjszaka fordúl,
Már sötétebb szakába lép
S egy óra múlva itt az éjközép.
Holnap az Úr feltámad a porbúl
Értsetek hát szót, elég a borbúl,
Sovány s fakó a hold

³⁰ PIM V. 4140/16, 37v

³¹ Füst Milán: *A Parnasszus felé*, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2005, 51. p.

Még keskenyebb, mint tegnap este volt.«

Kinn ekép énekelt az őr. – S utána kétszer adott kürtjelet. – S valahogy így: hallgatózva, vagy el-eltűnődve megint... s mégis furcsa szívdobogással telt el ott utolsó éjszakám.”³² Mint e tanulmányban már említettük, ennek az 1932-ban közölt hosszabb elbeszélésnek az át- és újraírásával készült el 1959-ben a *Szívek a hínárban* című kisregény. E műben kétszer is előkerül az éjjeli őr éneke, ráadásul a fikció szerint a 18. századi Krakkóban az őr németül is előadta, ami komoly filológiai segítséget jelent számunkra. „Iszonytató ám a természet nagy idegensége, közönye. A rémület még ott zakatolt bennem s körülöttem épp oly csendes és mozdulatlan minden, mint volt azelőtt. Úgy, hogy az ember kénytelen megint azt kérdezni magától: - nem ismét képzelődöm-e? nem a saját félelmem hajtja-e felém ezeket a hangokat? – Az éjjeli őr is épp akkor énekelte kinn az úton s talán épp az ablak alatt éjszakai dalát:

[IV., 1959]

Ti urak, az éjszaka fordul,
Már sötétebb szakába lép
És nemsokára itt az éjközép.
Értsetek hát szót: elég a borbúl,
A fakó holdszelet
Már ott libeg a malom-híd felett.

S ugyanezt énekelte aztán németül is, ez így volt nálunk, mióta német király ült a trónon:

Alle meine Herren lasst euch sagen...”³³

Már-már megmagyarázhatatlan, hogy a csak 1959-ben előforduló fenti német kezdősort Füst Milánnál először mennyire korai időből, 1919. május 1.-éről tudjuk adatolhatni. A *Napló*ban szerepel e sor, idézőjelben, ami azt jelenti, hogy szövegforrása kell hogy legyen. Az előző bekezdéshez ennek a magányos sornak nincs semmiféle tematikus, motivikus vagy logikai kapcsolódása. Így szól:

³² Füst Milán: *A kapitány felesége*, Nyugat (XXV. évf.), 1932. augusztus 1-6, 15-16. szám., valamint: *Füst Milán összegyűjtött elbeszélései*, szöveggondozás, jegyzetek, utószó Petrányi Ilona, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2003, II. kötet, 241. p.

³³ Füst Milán: *Kisregények*, Második, bővített kiadás, Magvető Kiadó, Budapest, é.n., II. kötet, 525-526. p.

„»Alle meine Herren lasst euch sagen!«”³⁴

De még meglepőbb, hogy közvetlenül ez után a *Szirt* című költemény következik, egy Füst Milánnál viszonylag ritka, de nem egyedülálló, parallelisztikus és rímes, kvázi-strófikus vers. Csak az első és az utolsó 4 sorát idézem:

*Kinyújtod a két kezed:
Láthatatlan kéz vezet:
Anyád sírja merre van,
Merre van az éjszakában /.../
Jónak lenni, - anyám sírja,
Anyám sírja merre van,
Merre van az éjszakában,
Anyám sírja merre van - - -*

Váratlan ez a juxtapozíció, ez az egymás mellé tevés, az órákiáltó német ének kezdősorának és az anyai sír éjszakai keresésének egymás mellé kerülése. Nem önmagában az egymás mellettség, hanem a juxtapozíció, az egymás mellé helyezés összefüggést sugall két dolog között, de maga az összefüggés nem látható, értelmezni nem tudom.

Látható, hogy ebből a versszövegből elmaradt az utalás arra, hogy a következő nap a feltámadás napja lesz, vasárnap. Mert az óra-énekek nem kötődnek valamely konkrét naphoz: minden egyes este éj éjjel ugyanazt lehet és kell énekelni este 11-kor ugyanúgy, mint hajnali 4-kor, míg a „Holnap az úr feltámad a porbúl” az év egyetlen, meghatározott napja előtt hangozhat csak el. Ez indokolja, hogy az ének másodjára is fölhangozhat a *Szívek a hínárban* szövegében, szombatról vasárnapra virradó éjszaka, holdtölte idején. A [IV.] sz. ének egy „késő-őszi éjszaka” hangzott föl, amikor nem volt holdtölte. Ellentétben a következő előfordulással: „S mialatt mindez így keresztül-kasul járt bennem, amíg mindazt szinte újra éltem át, ami az utóbbi napokban történt, de nem is! mert szinte az egész életem is elvonúlt előttem akkor, - a hold megint kibújt felhőiből. Egy kocsisunk jellegetes hangját, énekét is hallani véltem valahonnan messziről s minél jobban előrehaladt, annál népesebb és mozgalmasabb lesz az éjszaka.

De házunk előtt nemsokára megszólalt az őr is.

³⁴ Füst Milán: *Teljes Napló*, sajtó alá rendezte Szilágyi Judit, Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999, I. köt., 441. p.

[V., 1959]

Ti urak az éjszaka fordúl,
Már sötétebb szakába lép
És nemsokára itt az éjközép.
Holnap az Úr feltámad a porbúl,
Értsetek hát szót, elég a borbúl,
Az óriás holdnak arcultatja
Még ma is Urunkat siratja.

Ezt énekelte kinn és utána az ünnep tiszteletére kétszer adott kürtjelet. S valahogy így: hallgatózva, vagy el-eltűnődve megint s mégis furcsa szívdobogások között telt el ott utolsó éjszakám.”³⁵ Természetes, hogy miután az 1932-ből való *A kapitány felesége* újraírásában 1959-ben szövegszerűen és kétszeresen fölhasználta ezt az óra-éneket, 1961-ben az 1925-ös *Az orgonista* újraírásakor elmarad maga az énekszöveg is, vele együtt pedig a feltámadás napot megelőző éjszaka motívuma. Mivel a *Szívek a hínárban* utal egy német órakiáltó szöveg kezdetére, gondolhatnánk azt is, hogy Füst Milán forrása az Erk – Böhme szerzőpáros háromkötetes gyűjteménye volt, benne a *Nachtwächterlied*-ek szövegeivel és kottáival.³⁶ A III. kötet tartalmazza az *óraszámot* is bejelentő énekeket. A német órkiáltó szövegek kezdete mindig ugyanaz, míg a változó órászámmal együtt az énekek második fele is változó (pontosan úgy alakul az órakiáltó ének alapszerkezete, mint Füst Milánnál). A várvirrasztók és órakiáltók tevékenységének magyar monográfusa, Szomjas-Schiffert György anyagából csak két rövid német példát idézek. Mindkettő kezdete majdnem pontosan ugyanaz a sor, mint amelyet Füst Milán is idézett a [IV.] előfordulás után.

i) Hört ihr Herrn und lasst euch sagen,
 unsre Glock hat Zehn geschlagen;
 bewahrt das Feuer und das Licht,
 dass unserm Haus kein Schad geschicht!

ii) Hört ihr Herrn und lasst euch sagen,

³⁵ Füst Milán: *Kisregények*, Második, bővített kiadás, Magvető Kiadó, Budapest, é.n., II. kötet, 587. p.

³⁶ Ludwig Christian Erk – Franz Magnus Böhme: *Deutscher Liederhort*, 3 Bände, Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1893-1894.

unsre Glock hat Zehn geschlagen!
Zehn Gebote sesst Gott ein,
dass wir sollen glücklich sein.³⁷

Az órakiáltó énekek strukturális hasonlóságán túl (változatlan kezdet, változó folytatás) e német példák nem mondhatók Füst Milán öt szövegéhez túlzottan közel állóknak. Hasonló a helyzet a magyar órakiáltó énekek anyagával is. Ezt egy olyan példával illusztrálom, amely elvileg Füst Milán számára is elérhető volt, már 1915 óta. Jakubovich Emil 18. századi éjjeliőr-szövegeket közölt, vagyis a Füst Milán- elbeszélésekben és regényekben evokált időből valókat. Ezekben a szövegekben a nem mindig, de többnyire ismétlődő kezdet, a legelső sor: »Hallja minden Háznak Ura!« Az éjjel egy órakor énekelt szöveg a következő:

„Éjfél után ütött egyet,
egy Nappal értünk már többet,
azért nyujtja életünket,
hogy hadjuk el bűneinket,
jobbítsuk meg életünket,
adjuk néki sziveinket;
éjfél után ütött egyet”³⁸

Ez sem áll közelebb Füst Milán költeményeihez, mint a német szövegek. De a tradicionális német órakiáltó szövegek ismerete mellett a már fiatalon igen alapos klasszikus zenei műveltségre szert tett Füst Milánnál szerepet játszhatott egy másik forrás, vagy legalább másfajta inspiráció is: *A nürnbergi mesterdalnokok* zenéje és szöveggönyve. Az operában szerkezetileg kitüntetett helyen, a II. felvonás legvégén hangzik föl a cirkáló éji éneke, afféle parafolklór ének. Szomjas-Schiffert György jegyzi meg: a »Hört ihr Herrn und lasst euch sagen« kezdetű „/.../ német éjjeliőr-kiáltást, dúrakkord-bontásos dallamával együtt *Richard Wagner* folklorisztikus hűséggel dolgozta fel a *Nürnbergi Mesterdalnokok* című operája II. felvonásának zárójelenetéül. Magát a dallamot *Böhme* szerint 1850-ig lehetett hallani

³⁷ Szomjas-Schiffert György: *Hajnal vagyon, szép piros... Énekes várvirrasztók és órakiáltók*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1972, 128-129. p.

³⁸ Jakubovich Emil: »Éjjeli vigyázók éneke« a *XVIII. századból*, Ethnographia (XXVI. évf., Új folyam: XI.), 2-3. füzet, 131. p.

Németországban; nálunk nem fordul elő.”³⁹ S valóban, a wagneri szövegkönyvben a Második felvonás legvégén, miután az iparosok zajos csetepatéja véget ér, ez olvasható Váradi Antal (1854-1923) fordításában:

„ÉJJELI ŐR
(*mire az utcán bekanyarodik, már senki sincs ott*)
Emberek, figyeljünk a szóra,
Tizenegy már az óra!
A kísértettől őrizkedjünk,
Nehogy martalékul essünk!
Az urat dicsérd!
(*Lassan távozik.*)⁴⁰

Természetesen ez sem tekinthető Füst Milán szövegmintájának. Az *Éji szó, feltámadás előtt* nem valaminek a fordítása. De olyasféle viszonyban áll adatolható 18. századi éjjeliőr-énekeinkkel, mint amilyen viszonyban Richard Wagner verses éjjeliőr-éneke a 18. századi német *Nachtwächterlied*-ekkel. Füst Milán a saját rövid költeményét több mint harminc éven keresztül variálta. A műfaj közköltészeti mivolta is segített ebben: az 5 költeményszöveg együtt olyasmit alkot, amit az utóbbi időben – talán a népzene kutatók által hagyományosan használt »dallamcsalád« terminusának hatására – a 18. századi magyar közköltészeti anyag kutatói így neveznek: szövegcsalád.⁴¹ Szövegkiadásuk eljárása ugyanaz, mint az enyém Füst Milán e költeménye esetében: amennyiben kényszerűen ki kell jelölnöm egy főszöveget, akkor az *Éji szó, feltámadás előtt* mellett próbálnék meg érvelni, a többit változatokként adnám, időrendben.

*

³⁹ Szomjas-Schiffert György: *Hajnal vagyon, szép piros... Énekes várvirrasztók és órakiáltók*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1972, 128. p.

⁴⁰ *A nürnbergi mester-dalnokok*, dalmű 3 felvonásban, 4 képben; szövege és zenéje Wagner Richardtól, fordította Váradi Antal, Pfeiferd Ferdinánd kiadása, Budapest, 1883.

⁴¹ Régi Magyar Költők Tára XVIII. század IV., *Közköltészet I. Mulattatók*, sajtó alá rendezte Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 37. p.

Úgy vélem, Füst Milán életművének további textológiai és filológiai kutatásához nincs feltétlenül szükség arra, hogy kritikai kiadásban gondolkodjunk. Hogy ilyesmire egyelőre nem várakozhatni és nem vállalkozhatni, az nem akadályozza meg a régen megkezdődött és máig biztatóan folytatódó kutatási munkálatokat. Hogy Füst Milán életművének az eddiginél jóval pontosabb és finomabb *irodalomtörténeti* elhelyezését várhassuk.